

УДК 634.8(091)(477)(1-17)

АНІКІНА
Ольга Петрівна,
канд. іст. наук, провід. наук. співроб.
ДНСГБ УААН
(м. Київ)

ПІВНІЧНЕ ВИНОГРАДАРСТВО В УКРАЇНІ : ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

У статті наведені історичні свідчення про успішні спроби північного виноградарства на території України, а також про прикрі випадки нищення виноградників за радянської доби. Ідеться також про сучасний стан перспективного напрямку вітчизняної науки.

В статтє приведенє исторические сведения об успешном северном виноградарстве на территории Украины. Рассказывается об уничтожении виноградников при советской власти; о современном состоянии перспективного направления отечественной науки.

In the article historical information is resulted about successful north viticulture on territory Ukraine. Told about elimination of vineyards at soviet power; about the modern state of perspective direction of domestic science.

Виноградарство – галузь переважно південного регіону України. Дійсно, це виноградарський район, що має свої столітні традиції, які ґрунтуються на засадах наукового супроводження. Низка всесвітньовідомих науково-дослідних установ південного регіону, плеяда видатних учених як минулого, так і сучасного, які пов’язали свою діяльність із цим краєм, назавжди залишаться в історії науки. Їхні здобутки мають неоціненне значення для людства.

Цілі та завдання даної статті полягають у розкритті актуального питання

історії виноградарства в північній Україні, яке також варте уваги істориків науки. Про нього можна знайти перші історичні згадки ще у джерелах, датованих початком XII століття. Серед них, наприклад, літопис Никона (1151 р.): «торки волості (союзники Ізяслава) і села пожгоша і виногради присекоша» [1]. Такі свідчення говорять про те, що і в сиву давнину вирощували виноград у нашій місцевості.

Далі в «Ревізії Київського замку» (1543–1548 рр.) говориться, що на горі Щекавиці є пахотні поля, виноградники, винниці. Мандрівник Михалон Литвин у 1544 році, прибувши до Києва, відмітив що в Києві «ростуть ... виноградні лози з великими гронами, попід берегами річок зустрічається дикий виноград» [1].

Ранній історії садівництва на Русі присвячена значна частина п'ятого розділу «Русские сады» праці А. Е. Регеля «Изящное садоводство и художественные сады». Автор згадує монаха Антонія, який у 1051 р. заклав у лаврі «яблонный сад». Збереглися свідчення, що крім плодкових дерев, у лаврі були виноградники, які давали непогане вино [2, с. 50].

Багато свідчень знаходимо в інших джерелах XVI століття, де згадується про успішні спроби культивування винограду в монастирських садах Києва. Монастирі на той час володіли колосальними земельними угіддями. У численних документах Межигірського монастиря, Києво-Печерської лаври неодноразово зазначається про вирощування винограду. У книзі «Тератургіма» (1638) Афанасія Кальнофойського (монах Києво-Печерської лаври) додається план Дальніх печер Лаври, на якому зображені виноградники. У грамоті, виданій Межигірському монастирю 1 вересня 1571 року, при перерахуванні земельних угідь говориться про землі Вишгороду «з садами, з виноградом, котрий на тій землі Вишегородській є». У результаті успішного київського монастирського садівництва, виноградарства і виноробства багаточисельні монастирі та храми були забезпечені церковним вином. Павло Алепський у книзі «Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в XVII веке» при згадці про

гостинність настоятеля монастиря в Києві вказує: «Пить давали нам мед, пиво и прекрасное вино из собственных виноградников».

Після возз'єднання України з Росією (1654 р.) київські монастирські виноградники відігравали важливу роль у розповсюдженні винограду в північніші райони країни.

Цікавий такий історичний факт: при царюванні Олексія Михайловича київські виноградарі київськими ж лозами закладали Царський сад в Ізмайлові під Москвою, виноградні сади в Чугуєві та Ново-Павловську, а також і нові виноградники в Києві для потреб царського двору.

Необхідно детальніше зупинитися на Чугуєвських виноградниках. Існували вони досить довго – протягом 36 років (1665–1701). У результаті плідної роботи там вирощували і сорти, завезені з Молдавії, Астрахані, випробовуючи різні способи їхньої посадки й укриття кущів від морозів.

Петро I у 1706 році заснував «Регулярний сад» і виноградник. У подальшому цей виноградник стали називати «старый виноградный сад». Парк із садом займав близько 26 десятин.

Нові виноградники були закладені в 1735 р. у Києві на схилах Дніпра біля споруджуваного Царського палацу. В 1758 р. також були закладені виноградники на Південній стороні Кловського урочища біля Кловського палацу (1763 р. – налічувалося близько 30 тис. кущів). Саджанці привозилися з Астрахані, Молдови, Угорщини, були також місцеві монастирські, крім того – з Кам'янець-Подільська, Варшави, Бреславлі. Найвідоміші імена садівників, що збереглися до наших днів, – Петро та Степан Войновичі. За їхньої копіткої праці виноградники давали значний урожай, частина якого доправлялася до царського двору і продавалася, а частина йшла на виробництво вина та горілки. Войнович стверджував: «оние в Киеве деланные виноградные вина таковой же быть могут доброты, каковы из иностранных ... в Россию вывозятся». Сенат указом постановив у подальшому виготовляти хорошу горілку на користь казни з винограду та фруктів, які повинні

бути доставлені до царського двору. «Рапорт киевской питейной конторы о деньгах, вырученных за проданную в 1777 г. «войновую» водку» свідчить, що виробництво виноградної горілки продовжувалося.

Попри всі досягнення минулого слід зазначити, що виноградарство в ті часи все ж не було ефективним. Численні доноси магістрату про врожаї винограду в царських садах свідчать про те, що виноград визрівав не завжди, часто завдавали збитків морози. Так, у 1765 році в саду біля Царського палацу в Києві від великого граду у червні привозні лози було пошкоджено та зимою вимерзло більш ніж 300 «токайських» і 400 «волошських» лоз. Тим часом кущі, що виростили з місцевого посадкового матеріалу, збереглися повністю. Далі пожежа 1819 року, під час якої згорів Київський палац, нанесла значних збитків і саду. За переписом рослин царського саду 1840 року, там налічувалося всього 500 виноградних лоз. У 1814 році було припинено фінансування на утримання цих садів, тому стан виноградних насаджень значно погіршився.

Виноградники Київської Лаври наприкінці XVIII століття занепали. Сади та виноградники часто здавалися монастирями на відкуп. Відкупщики, зацікавлені тільки в отриманні прибутку від продажу фруктів, абсолютно не турбувалися про належний догляд за деревами і виноградними лозами. І наприкінці XIX століття з будівництвом залізниць виноград у центральні області країни стали завозити в основному з півдня, а виноградники Києва поступово стали втрачати своє значення.

Отже, у XVII–XVIII століттях, існували виноградники двох типів: як державні, так і широко відомі великі монастирські виноградники в Межигір'ї, Голосієві, Китаєві.

Зупинимося детальніше на агротехніці винограду на Київщині в минулому. Виноградники садили на схилах. В основному кущі формували на кілках. Унаслідок поганого приживання привозних черенків застосовували відводки та саджанці. Черенки становили спочатку у воду, а навесні на початку травня

висаджували в ґрунт. Лози на зиму вкривалися, як свідчать документи Лаври і Царського саду. Відкривали виноград у середині квітня, одночасно здійснюючи обрізку, і підв'язували до дерев'яних кілків. До травня ці роботи закінчувалися і ґрунт перекопували. Закривали виноградники здебільшого наприкінці жовтня.

Із засобів обробітку застосовувалися «приколки для садіння виноградних черенків», ножі прямі та криві для обрізання та прививки, «сапи» або «копаниці» для перекопки міжрядкових вуличок, пилки малі для обрізання, долота та сокири. Про агратехніку в садах Києво-Печерської Лаври говориться в книзі І. Р. Мартоса «Садоводство» (кінець XVIII ст.) (зберігається в Національній парламентській бібліотеці України).

Про сорти минулого відомо небагато. У «каталогусе» цорського саду 1748 року при переліку необхідних закордонних сортів наголошується, що виноград повинен бути ранній: лейпцигські ранні сині, ранні французькі сині. Виноград збирали у вересні або у жовтні, що свідчить про культуру ранніх сортів.

Історичний поступ північного виноградарства України свідчить, що в XIX столітті були здійснені наукові селекційні спроби відбору сортів винограду для вирощування. Тільки в Ботанічному саду при Київському університеті в 1842 р. Трауфеттер розпочав випробування 63 сортів винограду, завезених із Нікітського ботанічного саду. З них у 1945 році було виділено лише 15 сортів, придатних для вирощування в місцевих кліматичних умовах.

У цей же час осередками виноградарства на Півночі України є «Царицин сад» в Умані, садові господарства в Києві, Константинограді, а згодом – у Кременцуці.

Описуючи виноградник в Умані, видатний учений В. Пашкевич стверджує, що добре родили такі сорти винограду: Маленгр, Бургундський ранній, Піно Сірій, Шасла, Коринка чорна, Кишмиш білий.

На початку XX століття загальна площа під виноградниками тільки на Харківщині була 110 га.

О. А. Бажанова – великий ініціатор та новатор у садівництві – у 1900 році заклала на пісках біля Черкас свій виноградник «Основа» площею 4 га.

Спроби створення нових сортів на півночі України були зроблені ентузіастами північного виноградарства М. Ф. Кащенком і М. Ф. Соловйовим.

Академік М. Ф. Кащенко – засновник Київського акліматизаційного саду – займався акліматизацією плодових і лікарських рослин у Києві, а також приділяв велику увагу культурі винограду.

Академік М. Ф. Кащенко
(1855–1935)

У спробах селекції винограду М. Ф. Кащенко повністю пішов шляхами І. В. Мічуріна.

Щоб одержати нові високо цінні зимостійкі сорти винограду, він застосовував метод віддаленої гібридизації між диким амурським виноградом (*Vitis amurensis* Rupr.) та культурними сортами винограду Ізабеллою і Лідією [3, с. 18]. Із сортів з підвищеною зимостійкістю в саду були Ноа, Ельсинбург (Екстра), Зебель 14, Форма № 257, Ізабелла. Роботу з виноградом, розпочату М. Ф. Кащенком, продовжив А. А. Піонтковський.

Дослідник М. Ф. Соловйов, лікар за професією, займався спочатку виноградарством як amator, а потім у Ботанічному саду Академії наук УРСР випробовував близько 100 європейських сортів. У 1925 році він перший завіз до Києва сорт Перлина Саба. Шляхом схрещування цього сорту з гібридом Гайяр 157 він отримав сорт Соловйова 58, який відзначається раннім достиганням, підвищеною врожайністю і невибагливістю. Цей сорт заслуговує на увагу і нині.

Кінець 20-х–початок 30-х років відомі корінними перебудовами сільського господарства. Держава оцінює можливості виноградарства і виноробства для поповнення бюджету країни, приділяючи пильну увагу розвитку галузі. У 30-ті

роки ХХ століття розпочинається нова сторінка північного виноградарства.

На цей період (1929) припадає організація Основського опорного пункту в радгоспі «Перемога наймитів» в с. Основа на Дніпрі (деякий час він звався Каховський опорний пункт). Тут проводилися дослідження з технологій вирощування винограду на пісках, зі зрошування винограду та ін. Першою завідувачкою пункту була М. К. Смоляренко, потім спостерігалася велика плінність кадрів. І лише з 1951 року Основський пункт починає розробку агротехніки зрошуваного виноградарства. Таким чином, більш ніж півстолітні дослідження в зоні Нижньодніпровських пісків дозволили рекомендувати ефективну технологію освоєння малопродуктивних піщаних земель під культуру винограду. Ця технологія базується на екологічних підходах, застосуванні раціональних режимів та прогресивних способів зрошення, удобрення, застосуванні нових стійких сортів. Найбільший внесок у цей напрям зробили вчені співробітники ННЦ–Інституту виноградарства і виноробства ім. В. Е. Таїрова доктори наук Г. Ф. Турянський, А. Д. Лянный, І. В. Шевченко та ін. Пункт продовжує свою роботу і в наш час.

Галузь починає досить плідно розвиватися в колгоспах і радгоспах. Одним із перших спеціалізованих колгоспів був «Виноградар», організований під Києвом на базі аматорського виноградника ассірійця Бекасова. Так, до 1939 року площа, зайнята під культурою винограду, тут сягала 69 ц/га. На ній представлені були такі ізабельні сорти: Шіллер, Руський Конкорд, Екстра, Лідія. Культура винограду швидко стала прибутковою, а колгосп – мільйонером. Колгоспники отримували по 25 крб. на трудодень, тоді як у навколишніх колгоспах – 10 копійок. За це і поплатилися – колгосп розформували і приєднали до Київського винрадгоспу.

В артiлі «Новий побут», що на Чернігівщині, в довоєнні роки існувала хата-лабораторія, очолювана А. М. Лев'ятовим, яка досить успішно заклала дослідний виноградник з європейськими сортами.

З 1935 року науковими засадами північного виноградарства, дослідженням

впливу ґрунтово-кліматичних умов на виноград займався Український науково-дослідний інститут виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова. Під його опікою були об'єднані опорні пункти північного виноградарства (вищезгадані): в Києві на базі колгоспу «Виноградар»; Основа (на Дніпрі); у Прилуках при артїлі «Новий побут» (Чернігівська обл.); на Донбасі при колгоспі ім. Комінтерна в с. Сурове (ст. Дружковка, Донецька обл.). У них випробовувалися сорти Перлина Саба, Мадлен Анжевін, Португізер, Ліньян, Анжевін Оберлена, Сенсо, Лідія, Рислінг, Мюскадель, М.ранній, Руський Конкорд, Коринка Мічуріна і багато інших. Інститут заклав ряд сортовипробувальних ділянок у різних регіонах України [4, с. 21].

За даними перепису, у 1940 році в колгоспах і радгоспах лісостепової і поліської зон України налічувалося 530 га виноградників.

У повоєнні роки було відновлено роботу щодо поширення виноградарства на Півночі України. Задля цього в 1944 році створено Київський виноградарський радгосп як базу північного виноградарства, знову затверджено цілу низку опорних пунктів Інституту виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова (Київський, Харківський, Тернопільський), визначені сорти для північного виноградарства. У деяких районах Лісостепу організовані невеликі виноградні розсадники, із них найбільший – знову ж при Київському винрадгоспі.

У результаті відновлення площ у 1962 році в господарствах Лісостепу та Полісся України під виноградниками було зайнято 1640 га, урожайність становила 70–90 ц/га, а максимальна – 124–144 ц/га. Наприкінці 60-х років ХХ століття колекція сортів, які випробовувалися в умовах Півночі України, налічувала 1300 сортів.

Досить успішною була діяльність Київського опорного пункту виноградарства УНДІВіВ ім. В. Є. Таїрова (затверджений у 1937 р.): сортовипробування винограду в північних регіонах України і виведення стійких сортів. Але перед війною робота зосереджувалася в основному на організаційних

питаннях, закладці виноградників. У повоєнні роки відродження відбулося наприкінці 1944 року. Завідували опорним пунктом Н. П. Бuzин (1944–1945), В. А. Леднев (1945–1946), Н. Я. Борисенко (1946–1947).

А. О. Кондрацький

Значних досягнень науково-дослідна установа досягла за керівництва Андрія Олександровича Кондрацького (1947–1975). Селекційна робота проводилася під безпосереднім керівництвом ученого-агронома – виведення нових сортів винограду, які були б притаманні ліматичним умовам даної місцевості. Серед них заслуговують на увагу К 019, Славутич, Київський Білий, К-505 (Хрустящий), К-799, К-757, К-1100, Ананасний ранній і багато інших.

Київський опорний пункт у 1937–1939 роках також вивчав питання вирощування саджанців із зелених чубуків з метою використання цього способу для масового прискореного розмноження ранніх сортів винограду. В 1940 році дослід з розмноження зеленими чубуками були проведені у виробничих умовах у колгоспі «Виноградар» (вирощено 15 тис. саджанців) та ін. колгоспах Київської обл. [5, с. 46].

На початку 70-х років ХХ століття настав нелегкий період для північного виноградарства. Київський опорний пункт у числі інших ліквідовано, а А. О. Кондрацький вийшов на пенсію 1 вересня 1975 року [4, с. 120].

Землі, на яких були багаторічні виноградники Київського винрадгоспу, пішли під житлову забудову. І від них нині залишилося лише назва житломасиву «Виноградар» у Києві. Безжалісно знищено (знесено бульдозерами) Київський опорний пункт УНДІВіВ ім. В. Є. Таїрова. Безкінечно відданим виноградарству, безкорисним, чесним його завідувачем А. О. Кондрацьким протягом багатьох років робилися героїчні спроби врятувати хоча б ампелографічну колекцію.

Саджанці висаджувалися в урочищі Межигірське під Вишгородом під егідою Українського товариства охорони природи, де вони проіснували 6 років. Але і це не допомогло. Щоб урятувати хоча б що-небудь, виноградник віддали під колективні сади. І хто з садівників-аматорів хотів займатися виноградарством, той і до нині його там вирощує, але частина колекції загинула.

У 80-х роках Андрій Олександрович Кондрацький на аматорських засадах звернувся на Республіканську станцію юннатів (пізніше Український державний еколого-натуралістичний центр) про організацію на їхній базі центру північного виноградарства. Під його керівництвом була закладена ампелографічна колекція, яка налічувала до 140 сортів. Щороку юннати вирощували по 3-5 тис. штук саджанців, які розповсюджувалися садівникам України. Створено селекційну ділянку винограду, яка налічувала більш ніж 800 саджанців винограду. Кондрацький являє собою приклад справжнього вченого, безмежно закоханого в улюблену справу всього свого життя.

На основі вищевикладеного робимо висновок про те, що в північному виноградарстві на території України спочатку були в основному емпіричні, аматорські та промислові спроби розведення винограду. Лише з середини 30-х років ХХ століття починається наукове супроводження галузі. Серед імен учених, діяльність яких була знаковою у розвитку північного виноградарства України, визначними є Петро та Степан Войновичі (XVIII ст.), О. А. Бажанова, М. Ф. Кащенко, Г. Ф. Турянський, А. Д. Лянний, І. В. Шевченко, А. О. Кондрацький (XX ст.) та ін.

Таким чином, історичний досвід свідчить, що північне виноградарство має право на успішне існування при умові належного дбайливого догляду за виноградними лозами. І негаразди на шляху його розвитку, зокрема за радянської доби, пов'язані були скоріше з некомпетентним втручанням владних структур, нерозумінням важливості галузі для народного господарства, а ніж із несприятливими природно-кліматичними умовами.

Список використаної літератури

1. *Коханова Л. Л.* Очерк развития виноградарства в Киеве / Коханова Л. Л. // Виноделие и виноградарство СССР. – 1953. – С. 58–59.
2. *Регель А. Э.* Русские сады. Глава. V // Изящное садоводство и художественные сады / А. Э. Регель. – СПб. : Изд. Г. Б. Винклера, 1896. – С. 143–177.
3. *Гришко М. М.* Академік М. Ф. Кащенко – видатний біолог-мічурінець / Гришко М. М. ; АН УРСР, Рада наук.-техн. пропаганди. – К. : Вид-во АН УРСР, 1951. – 19 с.
4. *100 лет* дорогою В. Е. Таирова. Очерки и воспоминания / УААН. ННЦ–«Институту виноградарства и виноделия им. В. Е. Таирова»; ред. совет : В. В. Власов (председатель) и др. – Одесса : Optimum, 2005. – 155 с.
5. *Кондрацький А. О.* Прискорене розмноження винограду / Кондрацький А. О. – К. : Держсільгоспвидав, 1960. – 67 с.